

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 77 Nisan 2021 & Volume: 14 Issue: 77 April 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

DR. HANS FROEMBOGEN'İN MİLLÎ MÜCADELE VE 10. YILDÖNÜMÜNDE LOZAN KONFERANSI'NA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELERİ

DR. HANS FROEMBOGEN'S EVALUATIONS ON THE TURKISH NATIONAL MOVEMENT, AND THE 10TH ANNIVERSARY OF THE TREATY OF LAUSANNE

Yaşar ÖZÜÇETİN*

Öz

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilâf devletleri tarafından Türkiye'ye zorla kabul ettirilen barış şartlarının benzeri, onun müttefiki Almanya için de dayatılmıştır. İki ülke arasında bir yazgı bir birliği söz konusu olmuş, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki hareket, Versay zincirinden kurtulmak isteyen Almanlar için adeta bir örnek görülmüştür.

Alman milliyetçileri, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün başarılarına kıymet vermiş, bu milliyetçiler arasında Dr. Hans Froembgen'de bulunmuştur. Froembgen tarafından 24 Temmuz 1933 Lozan Konferansı'nın 10. yıldönümü münasebetiyle Almanya'nın Essen şehri radyosunda yapılan Millî Mücadele ve Lozan Konferansı'na ilişkin konuşmada altı çizilen hükümler;

Türkiye'de millî fikrin dayanılamayacak kuvveti ile parladığı, ateşli vatan sevgisi bağı ile Mustafa Kemal Paşa'nın idareyi eline alıp ve ilk kez olarak kan ve ırk esasına üzerine kurulacak yeni devlet idealini ilan ettiği,

İngiltere'nin dışlerini gıcirtatarak yumuşamaya mecbur olduğu ve bir barışın dikte ile değil müzakere olabileceğini ilk defa gördüğü,

Lozan Antlaşması'yla "Türkleri geldikleri yere kovmak" olan Avrupa'nın siyasetinin menfi neticelendiği, süreç içerisinde Türkiye'nin mucizeyi andıran bir biçimde belirdiği şeklinde ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şark Meselesi, Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Lozan Konferansı, Dr. Hans Froembgen.

Abstract

After World War I, similar peace terms dictated to Turkey by the Allied Powers were also imposed on Turkey's ally, Germany. Both allies shared a common destiny, and the movement led by Mustafa Kemal Atatürk did serve as an example for the German who sought to liberate from the Treaty of Versailles.

The German nationalists, including Dr. Hanns Froembgen, were fascinated by Ghazi Mustafa Kemal Atatürk's achievements. In his speech on the Turkish National Movement, and the treaty of Lausanne on the radio of Essen, Germany, on July 24, 1933, marking the 10th anniversary of the Lausanne Conference, Froembgen highlighted the following:

The idea of nation was a shining star with its strength, and Mustafa Kemal Pasha's patriotism led him to take control and declare his vision of forming a new state that was the first to be based on blood and race,

Britain was reluctantly forced for moderation, and for the first time, it was convinced that conflicts could be resolved not through dictation, but through negotiation,

Europe's policy of "expelling the Turks to where they belong" with the Treaty of Lausanne resulted negatively, and Turkey emerged like a miracle during that period,

Keywords: Eastern Question, National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Treaty of Lausanne, Dr. Hans Froembgen

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırşehir, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5011-942X>, yozucetin@ahievran.edu.tr

GİRİŞ

Millî Mücadele içerisinde, milletin ve askerî unsurların meşakkat içinde olduğu, yaşadığı vahim durumu anlayıp analiz eden sayılı gayri Türk entelektüel isimler de bulunmuş olup onları, Türklere yakınlaştıran unsur; Türk milletinin içinde bulunduğu çözümsüz durum ve bu entelektüellerin mevcut durumu analiz edecek anlama tarzına sahip bulunmaları olmuştur.

Gayri Türk entelektüeller, Türklerin, kendileriyle kıyas edilemeyecek derecede imkânlarla sahip büyük devletlere karşı özgür ve bağımsız olarak yaşamak için ortaya koydukları çaba karşısında etkilenmişler ve bu etki onların, işin aslını öğrenmelerinin sebebini oluşturmuştur (Goloğlu, 1971, 901). Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bağımsızlık hareketiyle örnek alınmış, sonrası onun millî yeni bir devlet kurması ve Türk milletini modern çağdaş bir millet haline getirmesindeki başarıları büyük bir ilgiyle takip edilmiştir (Toksoy, 2006, 142).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'yla daha önce sıcak ilişkilere sahip olunulan Almanya ile münasebetler mecburî olarak sona ermiş, İtilâf devletleri tarafından Türkiye'ye zorla kabul ettirilen barış şartlarının benzeri, onun müttefiki Almanya için de dayatılmıştır. Millî Mücadele döneminde Türkiye ile Almanya arasında herhangi resmî veya diplomatik ilişki olmamış, ancak iki eski müttefik, 3 Mart 1924'te Ankara'da Türk-Alman Dostluk Antlaşması (Koçak, 2013, 9) imzalamışlar ve ilişkiler yeniden başlamıştır. Sonrası dönemde ise her iki ülkenin dış politikadaki tutumları birbirinden farklı olacaktır¹.

Almanya, her zaman Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün eserini ve verdiği mücadeleyi şaşkınlıkla karışık bir duygu içerisinde beğenmişti. İki ülke arasında bir yazgı bir birliği söz konusu olmuştu. Almanya, Türk-Alman birliği algısını yaygın hâle getirmeye çalışmıştı. Sevr Antlaşması karşısında girdiği mücadelede başarılı olup millî bir devlet kuran Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki hareket, Versay zincirinden kurtulmak isteyen Almanlar için bir örnek teşkil etmekteydi (Ahlers, 1999, 115-116); (Asker, 2012, 267). Alman halkı baskıyla imza ettirilmiş antlaşmalarla bir ülkenin onur ve ahlâkının mahrum edilemeyeceğini Türklerin yaşadıkları bu deneyimden öğrenmişlerdi (Asker, 2012, 281).

Aralarında yazar Dr. Hans Froembgen'in de bulunduğu Alman milliyetçileri, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün başarılarına kıymet vermekte hatta bu mücadeleden övgü dolu sözlerle bahsetmekte idi (BCA, 030.10.231.556.4-(1)).

Dr. Hans Froembgen tarafından 24 Temmuz 1933 Lozan Konferansı'nın 10. yıldönümü münasebetiyle Almanya'nın Essen şehri radyosunda Millî Mücadele ve Lozan Konferansı'na ilişkin bir konuşma yapılmış, yapılan bu konuşmada mütalaa ve değerlendirmeler; Birinci Dünya Savaşı'ndan İtilâf devletlerinin beklentileri, Türk milletinin isyanı ve bu isyanda kendisini motive eden unsurlar, Mücadele'de millî ordunun içinde bulunduğu durum ve Mustafa Kemal Paşa'nın stratejisi, millî ordunun başarısı karşısında İtilâf devletlerinin durumu, Lozan Konferansı'nda ortaya konulan tutum ve Türkler açısından Lozan Barış Konferansı'nın anlamı şeklinde tasnif edilmiştir.

1. Birinci Dünya Savaşı'ndan İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Beklentileri

Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan fikirler ve sanayi inkılâbı neticesi sömürgecilik yarışı başlamış, Afrika ve Uzak Doğu'da girilen rekabet, ekonomik menfaat çatışmaları uyuşmazlıklara yol açmış (Ülman, 1972, 389), iki karşıt grup ortaya çıkmış ve Birinci Dünya Savaşı'na giden yol aralanmıştır. Savaş öncesinde Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne ilişkin politikaları "Şark Meselesi" olarak adlandırılmış, "Şark Meselesi" Avrupa büyük devletlerinin Osmanlı topraklarını ele geçirme ve Osmanlı devleti üzerinde egemenlik kurma mücadelelerini anlatan bir terim olmuştur. Avrupa büyük devletleri, Hristiyan unsurları sözde korumak sebebiyle Osmanlı topraklarını ele geçirme ve Osmanlı devletini sömürgeleştirme amacını muhafaza etmişlerdir. "Şark Meselesi", 19. Yüzyılın ikinci yarısında Müslüman Türklerin Avrupa topraklarından çıkarılması, bu toprakların paylaşımı ile İstanbul'un Türklerden geri alınması ve Bizans'ın diriltilmesi arzusuna dönüşmüştü (Kodaman, 1983, 192). Daha sonra 20. Yüzyıl ile birlikte Rusya, İngiltere ve Fransa'nın içinde bulunduğu başlıca Avrupa devletleri, "Hasta Adam" olarak gördükleri Osmanlı

¹ Alman bilim adamı ve sanatçıları Nazi Almanya'sında ırksal, dinsel veya siyasi sebepler dolayısıyla kaçarak 1933 ve 1934'te Türkiye'ye sığınmışlar, Türkiye'de bu bilim adamı ve sanatçıları korumuştur. Alman bilim adamı ve sanatçıları, bilimde ve Batı kültürünün yakalamasında önemli rolleri ifâ etmişler, İkinci Dünya Savaşı sonrası ülkelere geri döndüklerinde Türk-Alman ilişkilerinin müspet olarak ele alınıp gelişmesinde belirleyici olmuşlardır (Bingün, 1990, 150-155); (Erden, 2019, 108-109).

Devleti'nden hisselerini edinme yarışına girmişler, bu tutumları Birinci Dünya Savaşı bitiminde Sevr Antlaşması'nda kendini iyiden iyiye hissettirmiştir.

Türk milleti, ülkesinin haksız işgale uğradığı bu buhranlı devrede tek bir amaca odaklanmış, tam bir dayanışma duygusu ve hareket etmek kararlığı ortaya koymuş, topyekûn bir mücadele vermişti (İnönü, 1985, 164); (Aktaş, 1973, 167-170); (Özüçetin, 2009, VI). Türkler tarafından verilen bu mücadeleyi övgü dolu sözlerle dile getiren Alman yazar Dr. Hans Froembgen Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda en sadık müttefiki olarak görülen Türkiye'nin kendisinden on kat üstün düşmanı ümitsiz bir şekilde bozguna uğrattığı, bu hezimetini yaşayan İtilâf devletlerinin iki yıl süreyle Türklerin ancak tali olarak ele alınabileceği noktasına geldiklerini belirtir. Bu bağlamda sözü edilen zaman zarfında Dr. Hans Froembgen, İtilâf devletlerinin Avrupa'da kendileri için engel görülenleri ortadan kaldırmak arzusunda olduklarını, Almanya'nın kabiliyeti ile elde ettikleri ünlerini ağır Versay ile sarstıklarını, Saint-Germain ile Avusturya'yı parçaladıklarını, Trianon ile Macarista'ı rahat bırakmadıklarını, Neuilly ile Bulgaristan'ı küçülttüklerini ve bu devletler ittifakında yer almış olan Osmanlı Devleti'ne ise önce bir zaman aralığı koyduklarını söyler (BCA, 030.10.231.556.4-(1-2)). Zira Dr. Hans Froembgen, Şarkta yapılacak olan sözde barışın, diğer antlaşmaların daha ilerisinde görüldüğünü beyan edip, söz konusu olan dünya savaşının yarım asırlık emperyalist Şark siyasetini gerçekleştirmek demek olacağını, bu hesapların hedefinin ise Türkiye'nin kökünün kurutulması ve parçalara ayrılması olduğunu dile getirir (BCA, 030.10.231.556.4-(2)). Şurası unutulmaması gerekir ki Mondros Mütarekesi bir ateşkes antlaşması olmasına rağmen adeta savaşı sona erdiren bir antlaşma gibi ele alınmış, işgaller devam ettirilmiş ve 10 Ağustos 1920'de imzalanacak olan Sevr Antlaşması "Şark Meselesi"nin hayata geçirileceği bir hedef olarak görülmüştür.

Dr. Hans Froembgen, maruz bırakıldığı sözü edilen sıkıntılı günlerinde Alman İmparatorluğu'nun Türkiye'yi bu yazgıdan esirgemek için elinden gelen her şeyi yaptığını, ancak İngiltere'nin üstün geldiğini, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Türklere adeta hor davranmaktan zevk alan bir şekilde tutum içerisinde olduğunu, Türklerin Almanya'nın dostu olması dolayısıyla da onlar tarafından insaniyetin kirlî köpüğü ve mevcudiyetlerinin bütün medenî dünya için bir leke addedildiğini belirtir. Onlara göre dünyayı bu millettten kurtarmak, Prusya militarizminin kökünden söküp atmak gibi kutsal bir vazife addedildiği üzerinde durur (BCA, 030.10.231.556.4-(2)).

Türk ordusunun terhis edilmesi, boğazlardaki savunma tabyalarıyla donanmanın İtilâf devletlerine teslim edilmesi, Toros tünelleri ve bazı önemli telefon, telgraf ve demiryollarının İtilâf devletlerine bırakılması ve işgal kuvvetlerinin masraflarının da Osmanlı Devleti tarafından karşılanması, İtilâf devletlerinin herhangi bir kargaşalık ve güvenliklerinin tehdidi durumunda "Vilâyet-ı Selâse" olarak bilinen Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Bitlis ve Van'ı kısmen veya tamamen işgal etme hakkına sahip olmasının söz konusu olacağı (Erim, 1953, 519-524); (İnan, 1962, 159); (Baykara, 1985, 30-33); (Görgülü, 1999, 13-14), 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması, Dr. Hans Froembgen tarafından bütün ülkenin limanlarının, demiryollarının ve ticaret mevkilerinin işgalinin sebebi, sadece Ankara çevresi ve Şark vilayetlerine dokunulmayıp, ancak buralarda kendilerini bağımsız hisseden Ermenilerin gürültü ve patırtılar çıkardıkları şeklinde ortaya konur. Dr. Hans Froembgen, ateşkes antlaşmasıyla boğazların İngiltere'ye düştüğünü, Fransa'nın Kilikya'yı aldığını, İtalya'nın Antalya taraflarını ve Yunanistan'ın İzmir ve civarını işgal ettiğini, Şarkta Ermeni Cumhuriyeti kurulduğunu, Karadeniz Bölgesinde bir Yunan Levantin mahiyette Pontus Hükûmeti ortaya çıktığını, sultanın İslâm'ın en yüksek (BCA, 030.10.231.556.4-(3)) ruhanî reis olarak İstanbul'da kaldığını, 35 bin askerden oluşan silahsız bir ordu için izin verildiğini, kalan muntakanın iktisadî olarak üç menfaat bölgesine taksim edildiğini, Yunanlılara verilen İzmir'in İngiliz ticareti için bir kapı olacağı ve bu suretle onların özledikleri Anadolu piyasasından Almanya'yı kovmuş olacaklarını beyan eder (BCA, 030.10.231.556.4-(2)).

2. Türk Milletinin İsyanı ve Bu İsyanın Kendisini Motive Eden Unsurlar

İtilâf devletleri Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. ve 12. maddelerine dayanarak 1918 yılı başlarından itibaren İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal etmeye başlamışlar, bu işgal hareketleri Türk milleti üzerinde büyük bir üzüntü yaratmıştır. Ateşkes antlaşmasından sonra İstanbul'un fiilen işgali, resmî makamlarca kaybedilmiş olan bir savaşın tabii neticesi olarak kabul edilmiş ve geçici olduğu sanılmıştır. 15 Mayıs 1919'da Yunan işgal ordusu, İtilâf devletleri korumasında İzmir'e çıkmış ve stratejik

noktaları işgale başlamıştır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, bardağı taşıran hadise olmuştu (Toynbee-Kirkwood, 2017, 95).

Bu gelişmeler istikametinde İzmir'in işgalini Dr. Hans Froembgen Polonya'nın Almanya'ya karşı oynadığı rolü, Yunanlıların Türkiye'ye karşı oynadıkları şeklinde nitelendirir ve alevin barut fıçısına sıçramasına benzetir. Dr. Hans Froembgen, barut fıçısına sıçrayan ateşin alevlenme ve tutuşmasını, bunun temizleyici ateşininin 20. Yüzyıl için bir meşale olacağı ön görüşünde bulunur (BCA, 030.10.231.556.4-(2)).

Yunanlıların İzmir'i işgal etmesi milletin işin ciddiyetini anlamasına yetmiştir. İzmir'in işgali Türk milletinde "Millî Mücadele Ruhu" nun doğmasında ve gelişerek millî bir harekete dönüşmesinde etkili olmuştur.

İşgal hareketlerine karşı memleketin en ücra köşelerine kadar her tarafta protesto niteliğinde toplantılar düzenlenmiş, çeşitli makamlara protesto telgrafları gönderilmiştir (Şahingöz, 2002, 726-742). Direnme fikri Yunanlıların İzmir'i işgalinden sonra kuvvetlenmeye başlamış, 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa bu fikrin meşalesini yakmıştır. Mustafa Kemal Paşa'yı bu vazifeye yönelten etkenlerden biri, onun Türk milletinde gördüğü uyanış olmuştur. İzmir'in işgali sonrasında protesto için İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya yayılmakta olan mitingler ve İtilâf devletleri temsilciliklerine işgali protesto için yapılan başvurular, Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle daha da artmıştır.

Emperyalist güçlerin Rum ve Ermeni azınlıkları öne çıkarmış olmalarının tehlikesi fark edilmiştir.

Ayrıca, Millî Mücadeleyi yürüten kadro tarafından İtilâf devletleri arasındaki anlaşmazlıkların fark edilmesi ve 1917 Bolşevik ihtilali ile birlikte Rusya'nın Anadolu'da emperyalizme karşı yürütülen mücadeleye sempati ile bakmış olmaları ve destek temin etmeleri Türk milletinin bağımsızlık için ortaya koyduğu mücadelede ümidi kuvvetlendirici unsurlar olarak görülmüştür.

3.Mücadelede Millî Ordunun İçinde Bulunduğu Durum ve Mustafa Kemal Paşa'nın Stratejisi

Mustafa Kemal Paşa, hareketi halka mal etmek ve liderliğe seçimle gelmek için ilk olarak ordu desteğini sağlamış bunu gerçekleştirirken birçok detayı ve seçeneği iyi hesaplamış hareketi içerde ve dışarda bir ordu isyanı gibi göstermeden gerek içeriye gerek dışarıya bunu bir halk hareketi olarak tanıtmayı başarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, ortamı iyice tanımak vazifesinin selahiyetlerini yitirmeden ülke üzerindeki birbirinden kopuk hareketlerde liderliğini hissettirmek amacıyla harekete geçmiştir (Çevik 2002, 181). Bu temelde Dr. Hans Froembgen, Almanya'nın enternasyonalizme tâbi olduğuna temas edip, Türkiye'de millî fikrin dayanılamayacak kuvveti ile parladığı üzerinde durur. Mustafa Kemal Paşa'nın idareyi eline alarak ve ilk kez yeni devlet idealini kan ve ırk esası üzerine kurulacak millî devleti ilan ettiğini belirtir (BCA, 030.10.231.556.4-(2)). 1920 yılında boğaziçinin öbür tarafında başlayan ve iki yıl boyunca zihinde canlandırılması mümkün olmayan olağanüstü bir muharebenin görüldüğü, 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükûmeti tarafından Sevr Barış Antlaşması'nın imza edildiği zaman millî hükûmetin İstanbul ve İtilâf devletleri hükûmetlerine karşı tam anlamıyla isyan halinde bulunduğunu beyan eder (BCA, 030.10.231.556.4-(2)).

Dr. Hans Froembgen, cepheden dönen Türk askerlerinin ve subaylarının apoletlerini Almanya'da olduğu gibi kimsenin sökmeyeceğini, İtilâf devletlerinin Türk askerlerinden silahlarını almak emrinin Mustafa Kemal Paşa'nın azmi sayesinde gerçekleşmediğini, onun İstanbul'da kendisine idam hükmü verilmesine hiç aldırmadığını, cesur gönüllülerden Anadolu'nun içlerinde bulunan kolordular bakiyelerinden mürekkep olarak bir millî ordu meydana getirdiğini ifade eder. Ancak, bu ordunun gerekli silah ve mühimmattan yoksun olduğunu ifade ederek, gerekli olan silah ve mühimmatın öncelikle İngilizlerden yağma neticesi elde edilmesinin zorunlu hâle geldiğini söyler. Bu millî ordu süngü yerine kendilerinin imal ettikleri demir parçalarını tüfeğin namlusuna bağladıklarını, üniformanın masallara girecek bir lüks olduğunu, üniforma adına Prusya pantolonları ve Fransız ceketlerinin görüldüğünü, birçok taburun sivil kıyafeti ile ilerlediklerini, fakat bütün bunları bağlayan şeyin; ateşli vatan sevgisi olduğuna dikkat çeker. Dr. Hans Froembgen, artık fesin yerine kalpak geçtiğini belirtip, Türk ırkına yabancı olan Rumlara, Ermenilere, levantlara, İngilizlere ve Fransızlara karşı bir kinin mevcut olduğunu hatırlatır (BCA, 030.10.231.556.4-(3)).

Dr. Hans Froembgen, zaferler elde etmiş İtilâf devletlerinin filolarına ve takriben 200 bin kadar yüzyılın savaş konforu ile donatılmış ordularına karşı koyan bir kuvvetin sonra dünya tarihinin en şerefli zaferlerinden birini gösterdiğini, ateşkes antlaşması imza edildikten sonra Türk olmayan Arabistan, Suriye vb. vilayetler İngiltere'ye ve Fransa'ya teslim edildiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın buna memnun bile olduğunu, zira bu devletlerin Türk millî devletine ait ana karada olmadığını anlatır. Türk devletinin

Türklüğün hiç karışmadan eski arlığını ve kuvvetini muhafaza ettiği Anadolu ve Avrupa Trakya'sında bulunduğunu söyler (BCA, 030.10.231.556.4-(3)). Dr. Hans Froembgen, Mustafa Kemal Paşa'nın; *"bu memleket için bizimdir dedi"* ğini, ancak dünyanın güldüğünü; *"deli general isteye dursun"* dediklerini dolayısıyla habersiz ve hazırlıksız yakalandıklarına dikkati çeker (BCA, 030.10.231.556.4-(3)).

Dr. Hans Froembgen, Londra ve Paris'in hakkını talep eden asî generale ve onun Ankara'daki sözde faşist parlamentosuna güldükleri sırada Mustafa Kemal Paşa'nın, barış antlaşmasına ilk darbeyi vurduğunu ve dört hafta süren bir seferi müteakip Ermeni Cumhuriyeti'ni haritadan sildiğini, aynı zamanda millî hükûmetin tüfeklerinin Adana'da Fransızlara ateş açtıkları vakit gülenlerin ağızlarının açık kaldığını 80 gönüllünün 600 Fransız'ı esir ettiğini ve bu esirlerin bütün memlekette teşhir suretiyle gezdirildiği, bu şekilde galiplerin aczinin sarsılmaz bir irade karşısında büsbütün ortaya çıktığını ortaya koyar (BCA, 030.10.231.556.4-(4)).

Dr. Hans Froembgen, İtilâf devletlerinin Şark'ta yeni bir savaşın bir dünya yangını olacağını göz önüne getirdiklerini, böyle bir durumda Lloyd George'un buna da bir çare bulduğunu, Yunanlıları ateşten kestaneleri kurtarmaya sevk ettiğini hatırlar. Arada geçen zaman zarfında Mustafa Kemal Paşa'nın ordusunu yoluna koymaya devam ettiğini, yaptığı şeyin; İngiliz parası ile tepesinden tırnağına kadar silahlandırılmış olan ve sayı itibarıyla millî ordunun üç katı olan Yunan ordusunun Anadolu içerisine kadar sokulmasına seyirci gibi durması olup, bunu dâhice bir strateji olarak niteler (BCA, 030.10.231.556.4-(4)).

Dr. Hans Froembgen, Anadolu içlerinde Türklüğün bütün kuvvetinin kendisini göstereceğini, burada her Türk neferinin ya hürriyetin ya ölümün söz konusu olduğunu bildiğini, düşmanın her gün yeni zorluklar karşısına konulduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın akla sığmayacak derecede çevresine hükmederek kendi ordusu içindeki isyanlara, anlaşmazlıklara ve ümitsizliğe karşı dayandığını, hedefini doğru olarak gördüğü fikri takip ettiğini, insanüstü ızdırıp ve gayretlerle 1921 Eylül'ünde üç hafta Sakarya'da süren mücadele neticesinde Türklerin üstün gelen savaş sanatı ve millî birliklerin emsalsiz yiğitliklerinin Yunanlılara kesin mağlubiyeti getirdiğine dikkati çeker (BCA, 030.10.231.556.4-(4)).

Kendisini başat gören İngiltere, Sykes-Picot Antlaşması'na göre Fransa'ya bırakılmış olan Kilis'i, Antep'i Maraş'ı ve Urfa'yı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hemen ardından işgal etmiş, bu durum Fransa'nın İngiltere'ye olan güveninin zedelenmesinin de sebebi olmuştu². Fransa, Türkiye'nin Güney-Doğu topraklarında sert bir direniş ile karşılaşmış, ağır kayıplar vermiş, dolayısıyla Kilikya'daki ümitlerinden ve emellerinden vazgeçmek gerektiğini anlamışlardı³. İşte böyle bir ortamda Dr. Hans Froembgen, İngiltere'nin işten hemen kendini çektiğini, İtilâf devletlerinin tarafsızlıklarını bildirdiklerini, Fransa'nın hemen büzülüp Ankara ile bir mukavele imzaladığını, silahlarını bir sene müddetle durduklarına değinir (BCA, 030.10.231.556.4-(4)).

Dr. Hans Froembgen, Mustafa Kemal Paşa'nın iyilikle taleplerini gerçekleştirmeye uğraştığını beyan edip, Türk millî devletinin toprağının tahliyesini istediğini, ancak Londra ve Paris'in şimdi büsbütün yeni ve genç bir hareketin doğmuş olduğunu anlamadıklarını, buna sadece İtalya'nın akıl erdirmeğe başladığını vurgular. Yunanlıların hazır ordu mevcudu ve malzeme (BCA, 030.10.231.556.4-(4)) açısından üstün olduklarını, Türklerin belki de Anadolu'da kapanmış bir halde aç kalıp yok olacaklarını, ancak Avrupa'da kimsenin farkında olmadığını, İzmir'deki Yunan kurmay heyetinin daha fazla gafil olduğunu belirtip, 26 Ağustos 1922 de Türklerin Yunan Cephesi'ni birden bire yarıverdiklerini söyler ve dâhice kurulan ve takip olunan büyük ölçekte bir manevra ile Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerinden birkaç kat üstün düşman ordusunu mahvettiğini dile getirir.

Dr. Hans Froembgen, Türk askerlerinin dokuz gün boyunca bu emsalsiz zafer yürüyüşünü icra ettiklerini, Türk atlılarının İzmir rıhtımında durduklarını ve denizde boğulan Yunanlıların arkasından yıldırım gibi ileri diye haykırdıkları üzerinde durur. Londra'nın aklını kaybettiği, zira bundan sonraki gelişmeleri düşünmenin imkân dâhilinde olmadığını, İzmir'den itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın hiç

² Gerçi iki ülke arasındaki bu mesele, 15 Eylül 1919'da aralarında imzaladıkları Suriye Antlaşması ile çözümlenmiş, Musul'a karşılık Kasım 1919 başlarında İngilizler tarafından işgal edilen bölgeler Fransızlara terk edilmişti.

³ Suriye'de Fransız karşıtı Arapların Türk direnişini örnek alıp, Fransızlara karşı olan mücadeleleri neticesi Kilikya bölgesine yeterince asker gönderemeyecek olmaları Fransızları tedirgin etmişti; Taarruz öncesinde Ankara İtilâfnamesi ile birlikte karşılıklı yarı temsilciler kabul edilmiş bu bağlamda Fransızlar yarı resmî temsilci olarak Albay Mougin'i Ankara'ya göndermişti. Albay Mougin, Ankara'ya gelmesinin sebeplerini; Fransa'nın Türkiye'nin talepleri doğrultusunda bir barışa taraftar olması, Ankara İtilâfnamesi'nin hayata geçirilmesi ile ilgili meseleler şeklinde belirtmişti. Albay Mougin, Fransa'ya olan güveni artırmak arzusunda idi. Türk ordusunun askerî hazırlıkları çerçevesinde askerî malzeme satın alma faaliyetleri sürmüştü, Büyük Taarruz'dan iki hafta önce belirli bir askerî malzeme Beyrut'tan Mersin'e ulaşmıştı. Daha sonra yine Albay Mougin aracılığıyla Fransız askerî makamları nezdinde teşebbüslerde bulunmuş, Temmuz 1922'de bu malzemeler Türk ordusuna teslim edilmişti (Baykal, 1991, 1-53).

tereddüt etmeden kuzeye doğru dönerek son derece süratle boğazlardaki İngiliz mevzilerine doğru yürüdüğünü ve hiçbir beyanata bakarak şaşmadığını, Trakya'nın tahliyesini talep ettiğini belirtir (BCA, 030.10.231.556.4-(4-5)).

Dr. Hans Froembgen, zafer kazanan Mustafa Kemal Paşa'nın Batı diplomasisinin yüzüne kapıyı çarptığını, hiç öyle sözleşmeye filan bakmadığını ve zorla İngiliz muntikasından yürümeye hazırlandığını, Çanakkale'deki İngiliz askerlerinin başına tıpkı Yunan ordusunun başına gelen felaket gelecek olduğunu, bu büyük dönüşümün bir hafta zarfında o kadar çabuk ve ani olmuş olduğunu, kimsenin ne yapacağını bilmeyip şaşırılmış bir durumda bulduklarını beyan eder (BCA, 030.10.231.556.4-(5)).

4. Millî Ordunun Başarısı Karşısında İtilâf Devletlerinin Durumu

Dr. Hans Froembgen, millî ordunun boğazlarda görüldüğü gün bütün Balkanların alevleneceği, Rusya'nın Besarabya'ya gireceğini, Almanya'nın ise şimdi fırsatın gelip çattığını anlamamış olduğunu söyler. Londra'nın ve Paris'in barış antlaşmalarının bir iskambil binası gibi çökeceğini göz önünden geçirdiklerini, kendini en büyük ve tehlikeli bir diplomat olarak göstermiş olan bu çılgın paşanın İtilâf devletlerinin zaferini şüpheli bir vaziyete koyduğuna değinir (BCA, 030.10.231.556.4-(5)).

Bu arada Fransa'nın yalnız Versay Antlaşması'nı kurtarmayı düşündüğünü, millî ordunun mücadelesinin Sen Nehri kenarında oturanların gözünü pek kamaştırdığını, 19 Eylül 1922'de Fransa'nın İngiliz müttefikine bir hançer darbesi vurduğunu, boğazlardaki Fransız kıtalarının ivedilikle geri çağrıldıkları, İtalya'nın da Fransa gibi askerlerini geri çağırdıklarını, İngiltere'nin yalnız başına bir halde barut fıçısı üzerinde durup kaldığını, mevcut buhranın süratle genişlemeye başladığını, Lloyd George'un dominyonlardan yardım talep ettiği, bu dominyonların savaştan bıkip usanmış oldukları için George'un sözüne itibar etmediklerini anlatır (BCA, 030.10.231.556.4-(5)).

Dr. Hans Froembgen, Mustafa Kemal Paşa'nın vaziyetinin artık taarruz edilemeyecek olduğunu bildiklerini, Almanya'nın da ayaklanacağını tahmin ettiklerini, 1918 yılından beri ilk kez olarak İtilâf devletleri için nazik bir anın gelip çattığını, ama Almanya'nın bu fırsattan istifade (BCA, 030.10.231.556.4-5)) etmesini bilmediğini, uyuduğunu dile getirir. Lloyd George'un Türkiye'nin karşısında eğilmeye ve mütareke teklifine mecbur olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın zafer elde ettiğini, dünya savaşının Şark'ta İtilâf devletleri için kaybedilmiş olduğunu belirtir (BCA, 030.10.231.556.4-(6)).

Dr. Hans Froembgen, böyle bir aralıkta Türklere ne kadar yabancı unsurlar varsa ülkeden temizlendiğini, ülkeyi terk etmeye mecbur edildiklerini, sultan hükümetinin azledildiğini, ülkenin tamamının millî hükümetin idaresi altına geçtiğini, genç paşalar ve valilerin her tarafta işe sıkıca sarılıp İngilizlerin ödlerinin patladığını, Türkiye'de hiç öyle şey görülmediğini, Türk milletinin büsbütün başkalaştığını dile getirir (BCA, 030.10.231.556.4-(6)).

Dr. Hans Froembgen, daha sonra başlayan diplomasi mücadelesinde genç ve millî inkılâpçı hükümet ve devlet adamı kabiliyetinin askerî kabiliyetinden aşağı olmadığını ispat etmiş olduğu üzerinde durur (BCA, 030.10.231.556.4-(6)).

5. Lozan Konferansında Ortaya Konulan Tutum

Dr. Hans Froembgen, 20 Kasım'da Poincaré, Mussolini ve Lord Curzon'un hazır buldukları Lozan Barış Konferansı'nın açıldığını, İtilâf devletlerinin Sevr Antlaşması'na yapılacak bazı düzeltmeler hakkında müzakere etmek üzere toplandığını söylediklerini belirtip, bunların yanıldıklarını, karşılık olarak genç generalin böyle bir Sevr Antlaşması adında bir antlaşmanın mevcut olmadığını söylediğini, müzakereler için ısrarla talep edilen noktanın Türkiye'nin zafer kazanmış bir devlet sıfatıyla imza ettiği Mudanya Antlaşması olabileceğini ve ancak eşit haklı sözleşmenin arasında müzakerelerin söz konusu olabileceğini ilave ettiğini, savaştan hangi tarafın sorumlu olabileceği gibi bir takım kuramsal meselelerle işgale vakti olmadığını ve zaten kabahat meselesinin daima yalnız galip olan taraftan mağluba atfedilmekte bulunduğunu, halbuki şimdi artık bunun söz konusu olamayacağını da dile getirdiğini beyan eder (BCA, 030.10.231.556.4-(6)).

Dr. Hans Froembgen, İngiltere'nin dışlerini gıcirtatarak yumuşamaya mecbur olduğunu ve bir barışın dikte ile değil müzakere olabileceğini ilk defa olarak gördüğünü, İsmet Paşa'nın diplomatlığının pek parlak olduğunu, onun Fransa'yı ve İtalya'yı Türk haklı talepleri lehine İngiltere'ye karşı dâhiyane surette kullanmayı bildiğini, ilerde ekonomik hukuk elde edeceklerine inanan Fransızların Türklere her hususta

destek oldukları, İngiltere'nin işin farkına varıp, Fransa'yı atlatarak Türkler ile anlaşmaya giriştiğini söyler (BCA, 030.10.231.556.4-(6)).

Dr. Hans Froembgen, bölgesel meseleler ile ilgili çabuk anlaşıldığı, millî hükümetin talepleri oldukça haklı olduğu, dolayısıyla bunların reddedilemediği, ancak iktisadî meselelerin pek öyle olmadığını dile getirir. Türkiye'nin birçok imtiyazlar ve kapitülasyonlarla bağlı bulunduğunu, Türkiye'nin kendi kuvveti ile yaşayabileceğinden şüphe edildiğini, İtilâf devletleri bunu hesap ettiklerini, bunların genç devletin boynuna altın ip geçirmek arzusunda olduklarını, fakat bunların hiç beklemedikleri tarzda İsmet Paşa'nın bütün bu zahmetlerin beyhude olduğunu ve ilerde Türkiye'de yalnız bir iktisadiyat olduğunu (BCA, 030.10.231.556.4-(6)) ve imtiyazların ve kapitülasyonların hepsinin tarihe karıştığını ifade ettiğini söyler. Zira yabancılar için her hangi iktisadî bir hukuk imtiyazları ölümden daha kötü bir utanç addedilmekte idi (BCA, 030.10.231.556.4-(7)).

Dr. Hans Froembgen, imtiyazların ve kapitülasyonların hiç mühlet verilmeden kaldırıldığını, eski anlaşmalardan kalma tazminat taleplerine karşı da paşanın hiç rıza göstermediğini, millî Türkiye'nin kendi yazgısını kendi eline aldığı, kayıtlara, mahrumiyete katlanmanın tercih edildiğini dile getirir (BCA, 030.10.231.556.4-(7)). Dr. Hans Froembgen, 4 Şubat 1923'te Lord Curzon'un şaşırıldığını, akşamüstü saat 9'da trenin kalktığını ve o vakte kadar İsmet Paşa'nın İngiliz tekliflerini kabul edip etmeyeceğine karar vermesini söylediğini, paşanın soğukkanlılıkla omuzlarını kaldırdığını, konferansı başarısızlığa uğratmamak için kendisine çok rica ettiklerini, Lord Curzon'un boşuna bir saat müddetle peronda dolaşarak paşayı beklediğini, ancak paşanın gelmemesi üzerine nihayet Curzon'un hiç bir şey yapmadan kalkıp İngiltere'ye gittiğini dolayısıyla konferansın neticesiz kaldığını söyler. Konferansın 9 Nisan'da tekrar toplanabildiğini, Curzon'un yerine daha ölçülü Sir Horace Rumbold'ın getirildiğini, İsmet Paşa'nın eski görüşü açısından kararlı kaldığını ve kendisinin kararında direngen durmasının üstün geldiğini, Fransa'yı yine arabasının önüne koştüğünü ve yardımdan istifade ettiğini, İngiltere'nin hakikat sahası üzerine gelerek hesabı diğerlerinin cebinden para ödediğini, Fransa'nın kendi taleplerini ileri sürdüğü vakit artık dünyanın ihale edilmiş olduğunu ve Fransa'nın kendi yardımı karşılığında elde etmek istediği iktisadî haklara gelince İsmet Paşa'nın maalesef bu gibi şeylerin artık ilerde söz konusu olabileceğini beyan ettiğini, akıllı paşanın hepsiyle oynayıp ve hepsini mat ettiğini ifade eder (BCA, 030.10.231.556.4-(7)).

6. Türkler Açısından Lozan Barış Konferansının Anlamı

Lozan Antlaşması ile Sevr Antlaşması yürürlükten kalkmış, yeni kurulan bağımsız Türk devletini Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ve diğer belli başlı devletler tarafından uygun görülüp kabul edildiğini gösteren uluslararası nitelikte bir belge olmuştur. Lozan Antlaşması İstiklal Savaşı'nın siyasî istikamet ve hedeflerini gösteren Misakı Millî hükümlerinin dönemin şartları nezdinde önemli bir oranda gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur.

Lozan Antlaşmasıyla "Türkleri geldikleri yere kovmak" olan Avrupa'nın siyaseti menfi neticelenmiş, bu süreç içerisinde Türkiye mucizeyi andıran bir biçimde ortaya çıkmış, bu mucizeyi yaratan da Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa istiklali sağladıktan sonra inkılapları başlatmış, Türk olmayan unsurların tasfiyesi gerçekleştirilmiştir.

Sınırları belirli toprak parçasında adeta bir millet yaratılmıştı.

Dr. Hans Froembgen, nihayet 24 Temmuz'da öğleden sonra imzalanan barış ile Türkiye'nin bağımsızlığını tamamen gerçekleştirmiş ve bütün zincirlerini kırmış, galip devletler halkasında yeni bir kuvvet unsuru olarak kalkınmış olduğunu, yabancı yardımı olmaksızın genç millî devletin kendi ayakları ile istikbale doğru yürüyüşe başladığını, yalnız iktisadî değil kültürel açıdan da ne kadar Türk olmayan şeyler varsa kendinden sökülüp atıldığını beyan edip, Şark'ta artık barışın yerleştirildiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın hedefine varmış, kendi milleti için barış ve gelişme imkânını elde etmiş olduğunun altını çizerek (BCA, 030.10.231.556.4-(7)).

Dr. Hans Froembgen, Türkiye'nin bütün yan etkilerden tamamen uzak ve ancak kendi millî vazifeleri için yaşadığı, Mustafa Kemal Paşa'nın yabancı ırklardan temizleme işinin ilerde dahi birçok semerelerinin görüleceği, büyük devlet kurucusunun mücadelesinin başında söylediği "Hürriyetini ve şerefini müdafaa için bu derece azmetmiş olan bir milleti dünyanın hiçbir kuvveti ezemez" sözlerinin ne kadar doğru olduğunun görüldüğünü kaydeder" (BCA, 030.10.231.556.4-(7)).

Sonuç

20. Yüzyıl ile birlikte Rusya, İngiltere ve Fransa'nın içinde bulunduğu başlıca Avrupa devletleri, "Hasta Adam" olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden hisselerini edinme yarışına girmişler, bu tutumları Birinci Dünya Savaşı bitimindeki Sevr Antlaşması'nda kendini iyiden iyiye hissettirmiştir.

Türk milleti, ülkesinin haksız işgale uğradığı bu buhranlı devrede tek bir amaca odaklanmış, tam bir dayanışma duygusu ve hareket etmek kararlığı ortaya koymuş, topyekûn bir mücadele vermişti.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilâf devletleri tarafından Türkiye'ye zorla kabul ettirilen barış şartlarının benzeri, onun müttefiki Almanya için de dayatılmıştır. İki ülke arasında bir yazgı bir birliği söz konusu olmuş, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki hareket, Versay zincirinden kurtulmak isteyen Almanlar için adeta bir örnek görülmüştür.

Alman milliyetçileri, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün başarılarına kıymet vermiş, bu milliyetçiler arasında Dr. Hans Froembgen'de bulunmuştur. Froembgen tarafından 24 Temmuz 1933 Lozan Konferansı'nın 10. yıldönümü münasebetiyle Almanya'nın Essen şehri radyosunda yapılan Millî Mücadele ve Lozan Konferansı'na ilişkin konuşmada altı çizilen hükümler;

Şarkta yapılacak olan sözde barışın, diğer antlaşmaların daha ilerisinde görüldüğü, hesapların hedefinin Türkiye'nin kökünün kurutulması ve parçalara ayrılması olduğu, Türklerin insaniyetin kirli köpüğü ve mevcudiyetlerinin bütün medenî dünya için bir leke addedildiği,

Polonya'nın Almanya'ya karşı oynadığı rolü, Yunanlıların Türkiye'ye karşı oynadığı, bunun alevin barut fıçısına sıçraması demek olduğu,

Mustafa Kemal Paşa'nın, hareketi halka mal ettiği,

Türkiye'de millî fikrin dayanılamayacak kuvveti ile parladığı, ateşli vatan sevgisi bağı ile Mustafa Kemal Paşa'nın idareyi eline alarak ve ilk kez olarak yeni devlet idealini kan ve ırk esası üzerine kurulacak millî devleti ilan ettiği,

Mustafa Kemal Paşa'nın, dört hafta süren bir seferi müteakip Ermeni Cumhuriyeti'ni haritadan sildiği, aynı zamanda millî hükûmetin tüfeklerinin Adana'da Fransızlara ateş açtıkları vakit galiplerin aczinin sarsılmaz bir irade karşısında büsbütün ortaya çıktığı,

Mustafa Kemal Paşa'nın ordusunu yoluna koymaya devam ettiği yaptığı şeyin; İngiliz parası ile tepesinden tırnağına kadar silahlandırılmış olan ve sayı itibarıyla millî ordunun üç katı olan Yunan ordusunun Anadolu içerisine kadar sokulmasına seyirci gibi durması olup, bunun dâhice bir strateji olduğu,

Anadolu içlerinde Türklüğün bütün kuvvetinin kendisini göstereceği, burada her Türk neferinin ya hürriyetin ya ölümün söz konusu olduğunu bildiği,

Çanakale'deki İngiliz askerlerinin başına tıpkı Yunan ordusunun başına gelen felaketin gelecek olduğu, bu büyük dönüşümün bir hafta zarfında o kadar çabuk ve ani olmuş olduğu, kimsenin ne yapacağını bilmeyip şaşırmış bir durumda buldukları,

Londra'nın ve Paris'in barış antlaşmalarının bir iskambil binası gibi çökeceğini göz önünden geçirdiklerini, kendini en büyük ve tehlikeli bir diplomat olarak göstermiş olan bu çılgın paşanın İtilâf devletlerinin zaferini şüpheli bir vaziyete koyduğu,

Lloyd George'un Türkiye'nin karşısında eğilmeye ve mütareke teklifine mecbur olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın zafer elde ettiğini, dünya savaşının Şark'ta İtilâf devletleri için kaybedilmiş olduğu,

İngilizlerin ödlerinin patladığı, Türkiye'de hiç öyle şey görülmediğini, Türk milletinin büsbütün başkalaştığı,

Diplomasi mücadelesinde genç ve millî inkılâpçı hükûmet ve devlet adamı kabiliyetinin askerî kabiliyetinden aşağı olmadığını ispat etmiş olduğu,

İngiltere'nin dışlerini gıcirtatarak yumuşamaya mecbur olduğu ve bir barışın dikte ile değil müzakere olabileceğini ilk defa gördüğü,

Millî Türkiye'nin kendi yazgısını kendi eline aldığı, kayıtlara, mahrumiyete katlanmayı tercih ettiği,

Lozan Antlaşması'yla "Türkleri geldikleri yere kovmak" olan Avrupa'nın siyaseti menfi neticelendiği, süreç içerisinde Türkiye'nin mucizeyi andıran bir biçimde ortaya çıktığı, bu mucizeyi yaratanın da Mustafa Kemal Paşa olduğu şeklinde ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahlers, K. Elçin (1999). 19. ve 20. Yüzyıllarda Almanya'da Türk ve Türkiye İmajının Değişim Süreci. *Tarih ve Milliyetçilik I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildiriler*, Mersin: Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Aktaş, R. N. (1973). *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı?*. İstanbul: Varlık Yay.
- Altunbaş, Ayşe (2020). Almanya'dan Nasyonal Sosyalizm Döneminde (1933-1945) Türkiye'ye Gelen Yahudiler, T.C. İstanbul Medeniyet Üniversitesi. *Yüksek Lisans Tezi*, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Asker, Ahmet (2012). Nazi Almanya'sından Kemalist Türkiye'ye Bakışlar. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.50, s. 265-298.
- Baykal, H. (1991). Kurtuluş Savaşında Türk-Fransız İlişkileri ve Bir Fransız Türk Dostu Albay Mougın. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 7, s. 1-53.
- Baykara, Tuncer (1985) *Milli Mücadele*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
BCA, 030.10.231.556.4-(1).
BCA, 030.10.231.556.4-(2).
BCA, 030.10.231.556.4-(3).
BCA, 030.10.231.556.4-(4).
BCA, 030.10.231.556.4-(5).
BCA, 030.10.231.556.4-(6).
BCA, 030.10.231.556.4-(7).
- Bingün, F. Hakan (1990). *Nazi Almanya'sından Kaçarak Türkiye'ye Sığınan Alman Bilim Adamı ve Sanatçıları*. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Çevik, Zeki (2002). *Milli Mücadelede "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918- 1923)*. (Yayına Hazırlayan Berna Türkdöğen), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Erden, Emel (2019). *Bauhaus Ekolü'nün Erken Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesi Üzerine Etkileri: 1933'te Almanya'dan Göç Eden Bilim İnsanlarının Sanat Eğitimine Katkıları*. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim Ana Sanat Dalı, Sakarya.
- Erim, Nihat (1953). *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri*. C. I, Ankara.
- Goloğlu, M. (1971). *Cumhuriyete Doğru 1921-1922*. Ankara: Başnur Matbaası Yayınları.
- Görgülü, İsmet (1999). *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*. İstanbul: Kastaş Yay.
- İnan, A. Afet (1962). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara.
- İnönü, İ. (1985). *Hatıralar*. (Haz. Sabahattin Selek). c.1, İstanbul.
- Koçak, Cemil (2013). *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kodaman, Bayram (1983). *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul.
- Özüçetin, Yaşar (2009). *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kırşehir*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Şahingöz, Mehmet (2002). Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler. *Türkler*, c. XV, s.726-742, Yeni Türkiye Yayınları.
- Toksoy, Nurcan (2006). Avrupa Gazetelerinde Atatürk'ün Ölümüyle İlgili Olarak Çıkan Haber ve Yorumların Türk Basınına Yansıması. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S.37-38, s.141-186.
- Toynbee, Arnold J - Kirkwood Kenneth P. (2017). *Türkiye Bir Deoletin Yeniden Doğuşu*. (Çev: K. Yargıcı-N. Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ülman, A. Haluk (1972). *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*. Ankara.